

УДК 346.11

В.С. ЩЕРБИНА,

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрІІ України, заслужений юрист України,
завідувач кафедри господарського права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ПРИНЦИПІВ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

Анотація. В статті на основі аналізу положень Конституції України та Господарського кодексу України розглядається питання щодо визначення переліку принципів господарського права та розкривається їх зміст.

Ключові слова: принципи господарювання, принципи підприємництва, принципи господарського права.

Постановка проблеми. Проблема визначення переліку та змісту принципів тієї або іншої галузі права завжди знаходилася в центрі уваги вчених-юристів. Не були винятком і принципи господарського права, які історично склалися і неодноразово розглядалися в юридичній науці радянського періоду [1, с. 89-92; 2, с. 26-34].

Безумовно, що принципи, на яких ґрунтується господарське право України, докорінно відрізняються від принципів господарського права періоду соціалістичного господарювання, до яких відносили: єдність політичного і господарського керівництва, ведення господарської діяльності на основі соціалістичної власності, демократичний централізм, плановість, господарський розрахунок, постійне удосконалення форм і методів керівництва економікою, соціалістичну законність у господарських відносинах [3, с. 24; 4, с. 14-21].

Зміни, що відбулися у формуванні принципів господарського права (зокрема, в їхніх назвах та змісті), зумовлені, передусім, трансформацією відносин влас-

ності в нашій країні, зменшенням впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, орієнтацією на побудову ринкової економіки і, відповідно, впровадженням ринкових інструментів, застосування яких в умовах планової соціалістичної економіки з її адміністративно-командною системою управління було просто неможливим.

Незважаючи на те, що принципи господарського права, як загальні керівні засади, що визначають характер організації і діяльності суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин, сприяють з'ясуванню суті і значення тих або інших норм господарського законодавства, їх правильному тлумаченню і застосуванню, вирішенню питань у разі відсутності відповідної норми [4, с. 14-15], стан наукових досліджень принципів господарського права на сьогодні не можна визнати задовільним.

Метою цієї статті є визначення кола основних принципів сучасного господарського права, як галузевих принципів, та розкриття їх змісту.

Викладення основного матеріалу. В тих працях (переважно, це підручники та навчальні посібники з господарського права), автори яких висвітлюють принципи господарського права, спостерігаються неоднакові підходи як до їх розуміння, так і до переліку та змісту.

Перше, що привертає до себе увагу після ознайомлення з висловленими думками щодо принципів господарського права — це нічим не обґрунтоване ототожнення поняття «принципи господарського права» з схожими, проте не тотожними поняттями — «загальні принципи господарювання» та «принципи правового регулювання господарської діяльності» [5, с. 37-47].

Іншими авторами також пропонується розглядати як принципи господарського права, закріплені у ст. 6 ГК України основні принципи господарювання [6, с. 25].

Мають місце і безпідставні ототожнення інших, подібних понять. Так, С. Й. Кравчук, досить довільно відтворюючи сформульовані в літературі ознаки господарського законодавства [7, с. 36-37], відносить до *принципів господарського законодавства*: застосування комплексності нормативних актів; використання для вирішення господарських питань одногогалузевих нормативних актів; регулювання діяльності множинності галузей економіки України; поєднання господарських питань з комерційним правом інших країн та міжнародними договорами [8, с. 8].

В іншій своїй праці він ці ж «принципи», які насправді є ознаками господарського законодавства і принципами, на яких здійснюється поєднання господарського законодавства України з комерційним правом інших країн та міжнародними договорами з господарських питань [7, с. 36-37], іменує вже *принципами господарського права* [9, с. 8].

Ще один із зазначених аспектів визначення переліку (кола) принципів господарського права — також є дискусійним.

Так, ще до прийняття Господарського кодексу України (далі — ГК України) Г.Л. Знаменський відніс до основних принципів господарського права такі принципи, як:

— свобода підприємницької діяльності, ініціативи і підприємливості у рамках суспільного господарського порядку;

— свобода руху капіталу, товарів і послуг;

— рівний захист державою прав усіх суб'єктів господарювання;

— демонополізація економіки і розвиток добросовісної конкуренції;

— обмеження втручання державних органів у господарські відносини;

— забезпечення народногосподарських (національних) інтересів шляхом державної підтримки науково-технічного прогресу;

— державний і суспільний захист інтересів споживача;

— декриміналізація і детінізація економіки;

— забезпечення правопорядку і законності в господарській діяльності.

При цьому автор зазначив, що у формулюваннях багатьох принципів господарського права знайшли своє пряме відображення відповідні положення Конституції України [10, с. 27].

Здавалося б, що з прийняттям ГК України питання щодо принципів господарського права (можливо, основних засад господарського законодавства — на зразок ст. 3 Цивільного кодексу України) буде знято з порядку денного, або хоч би частково буде вирішено в кодифікованому акті господарського законодавства. Проте, цього, на жаль, не сталося, оскільки розробники ГК України і законодавець пішли іншим

шляхом, визначивши в ньому конституційні основи правопорядку у сфері господарювання (ст. 5 ГК України), загальні принципи господарювання (ст. 6 ГК України) та принципи підприємницької діяльності (ст. 44 ГК України), що, зрештою, і послугувало причиною різноманітних підходів до визначення переліку принципів господарського права.

Деякими авторами висловлюється думка, що комплексний характер господарського права обумовлює використання цивільно-правових та адміністративно-правових галузевих принципів.

До першої групи належить:

— принцип рівності правового режиму всіх суб'єктів;

— принцип дозвільної спрямованості цивільно-правового регулювання;

— принцип непорушності права власності, тобто суб'єктам підприємництва забезпечується можливість вільно, на власний розсуд володіти, користуватися та розпоряджатися належним їм майном;

— принцип свободи договору;

— принцип вільного переміщення товарів, послуг та фінансових коштів на території України.

До другої групи належить принцип влади та підкорення, який полягає у наявності права державних органів (посадових осіб) в межах компетенції контролювати діяльність підприємців, а у разі виявлення правопорушень, застосовувати заходи впливу [11, с. 10].

Попри оригінальність у розумінні галузевої належності принципів господарського права, подібне їх тлумачення як конгломерату цивільно-правових та адміністративно-правових принципів поперше, не дає реального уявлення щодо змісту керівних засад господарського права, навіть зважаючи на його комплексний характер, по-друге, не просто не ґрунтується на нормах ГК України і положеннях доктрини господарського

права України, а прямо їм суперечить.

На нашу думку, закріплені в ст.ст. 6 та 44 ГК України загальні принципи господарювання і принципи підприємницької діяльності можна іменувати принципами ринкової економіки України.

Оскільки між принципами господарського права і принципами ринкової економіки (господарювання та підприємницької діяльності) існує певний зв'язок, вважаємо за доцільне розглянути останні дещо докладніше.

Передусім зазначимо, що порівняльний аналіз змісту статтей 5 і 6 ГК України свідчить про повторюваність (в деяких випадках у зміненій редакції) окремих принципів, встановлених у зазначених статтях, що теж вносить певні непорозуміння.

До цього додамо, що не всі із положень, встановлених статтями 6 та 44 ГК України в силу тих чи інших обставин можна беззастережно визнати принципами господарювання чи підприємницької діяльності, а окремі з них сформульовані некоректно.

Так, навряд чи виправданим є місце принципу свободи підприємницької діяльності серед принципів господарювання, встановлених статтею 6 ГК України, за наявності у кодексі спеціальної статті, присвяченої принципам підприємницької діяльності (ст. 44 ГК України).

Некоректним видається формулювання в ст. 6 ГК України принципу обмеження державного регулювання економічних процесів, з якого випливає, що не державне регулювання економічних процесів зумовлено необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві (чому тільки в підприємстві, а не в господарській діяльності взагалі? — В.Щ.), екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави, а його

обмеження, що кардинально змінює сутність зазначеного принципу.

Потребує узгодження з положеннями інших статей ГК України (зокрема, з ч. 5 ст. 19, ч. 4 ст. 23) формулювання закріпленого в ст. 6 ГК України принципу заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини шляхом встановлення єдиного об'єкта, щодо якого заборонено втручання державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, яким є господарська діяльність суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин. Водночас із ч. 6 ст. 23 ГК України доцільно виключити слова «і службові», оскільки в місцевому самоврядуванні такі особи відсутні.

Низка питань постає і при більш глибокому аналізі принципів підприємницької діяльності, закріплених у ст. 44 ГК України.

Зокрема, дія принципу самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, значною мірою обмежується такими засобами регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання як державне замовлення та державне оборонне замовлення, а також у разі здійснення державних закупівель та в інших випадках, встановлених законом.

Як певне обмеження дії принципу вільного найму підприємцем працівників, можна кваліфікувати обмеження у разі прийняття роботодавцем на роботу іноземців та осіб без громадянства, які прибули в Україну для працевлаштування на визначений строк, що полягає у необхідності отримання дозволу, що видається територіальними органами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової мігра-

ції, на строк до одного року, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 42 Закону України від 5 липня 2012 р. «Про зайнятість населення» [12]).

Загальні принципи економіки розвиваються і закріплюються в принципах окремих її галузей, підгалузей та сфер господарювання.

Оскільки саме відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності у сфері економіки, є предметом правового регулювання господарського права, то не підлягає сумніву теза про те, що саме **загальні принципи економіки можуть бути покладені в основу галузевих принципів господарського права**.

На нашу думку, в основу галузевих принципів сучасного господарського права України можуть бути покладені ті керівні ідеї, основоположні засади, що безпосередньо впливають з конституційних положень, якими визначено основи правового порядку у сфері господарювання (ст. 5 ГК України). Разом з тим, не всі з них, на наш погляд, можна беззастережно вважати принципами *господарського права*, оскільки у сфері господарювання складаються і функціонують суспільні відносини, що регулюються нормами інших галузей права адміністративного, екологічного, податкового, земельного, трудового тощо, що знайшло закріплення в Конституції України і частково продубльовано в ст. 5 ГК України.

Тому, виходячи з предмета правового регулювання, яким є господарські відносини, до **основних принципів господарського права** можна віднести такі:

оптимальне поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів;

економічна багатоманітність;

— визнання усіх суб'єктів права власності рівними перед законом, недопущення протиправного позбавлення власності;

— забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання;

— право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом;

— забезпечення державою захисту конкуренції у підприємницькій діяльності, недопущення зловживання монополієм становисем на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції;

— соціальна спрямованість економіки.

Чи не найскладнішою проблемою для нашої держави в умовах становлення ринкової економіки є досягнення (передусім, за допомогою правових засобів) *оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання і державного регулювання макроекономічних процесів*.

Саме тому проблема забезпечення ефективного правового регулювання комплексних (у розумінні поєднання майнових і організаційних елементів), проте єдиних за своїм змістом у реальній економіці, відносин, що складаються у сфері господарювання (як на макроекономічному рівні, так і на рівні окремих учасників, задіяних у цій сфері), може бути вирішена лише шляхом нерозривного поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів. Проте в сьгоднішніх умовах економічного розвитку України залишається потреба в державному регулюванні (включаючи нормативно-правове регулювання) господарської діяльності на рівні безпосередніх товаровиробників [13, с. 12].

Економічна багатоманітність означає, що держава визнає можливість існування різних форм власності (державної, комунальної, колективної, приватної) і різних форм господарювання. Виходячи з цього, некоректним видається формулювання абз. 2 ст. 6 ГК України, в якому йдеться про «забезпечення економічної багатоманітності» як про загальний принцип господарювання. Господарювання ґрунтується на існуючій в державі економічній багатоманітності, але не має на меті чи своїм завданням забезпечувати цю багатоманітність.

Визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про власність» у зв'язку з прийняттям ЦК України, і відсутність в Конституції України норми щодо існування в нашій державі колективної власності (що відобразилося і на відповідних положеннях ЦК України), породило дискусію щодо її існування, зокрема, в економіці країни. На наш погляд, обмеження форм власності лише тими, що зазначені у різних статтях Конституції України (зазначимо, що ст. 13 Конституції, положення якої присвячені власності, не містить ні примірного, ні вичерпного переліку форм власності) було б необґрунтованим, оскільки не сприяло б економічній різноманітності ні щодо власності, ні щодо форм господарювання.

Принцип *визнання усіх суб'єктів права власності рівними перед законом, недопущення протиправного позбавлення власності* означає, передусім, неприпустимість встановлення державою переваг, преференцій, пільг чи будь-яких обмежень суб'єктам господарювання залежно від форми власності, на якій вони діють. Цей принцип також означає, що суб'єкт господарювання може бути позбавлений права власності (так само права господарського відання та права оперативного управління) лише на підставах і у спосіб, що передбачені законом.

З попереднім принципом господарського права тісно пов'язаний конституційний принцип забезпечення державою захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання (ч. 1 ст. 13 Конституції України), який є важливою гарантією реалізації суб'єктами господарювання права власності та похідних від нього прав господарського відання та оперативного управління, а також інших прав, якими вони наділені як суб'єкти господарювання.

Важливим принципом господарського права є *право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом*, оскільки підприємницька діяльність (підприємництво) є основним видом господарської діяльності, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку.

Дія цього принципу, сформульованого у ст. 13 ГК України як «свобода підприємницької діяльності», в той же час має певні обмеження:

по-перше, особливості здійснення окремих видів підприємництва встановлюються законодавчими актами;

по-друге, перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, а також перелік видів діяльності, підприємництво в яких забороняється, встановлюються виключно законом;

по-третє, здійснення підприємницької діяльності забороняється органам державної влади та органам місцевого самоврядування;

по-четверте, підприємницька діяльність посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом у випадках, передбачених частиною другою статті 64 Конституції України.

Необхідною умовою побудови і розвитку ринкової економіки, здійснення господарської діяльності є реалізація *принципу забезпечення державою за-*

хисту конкуренції у підприємницькій діяльності, недопущення зловживання монополієм становленням на ринку, неправомірного обмеження конкуренції та недобросовісної конкуренції.

На реалізацію цього принципу спрямоване законодавство про захист добросовісної конкуренції та захист від недобросовісної конкуренції [14; 15].

На завершення характеристики основних принципів господарського права кілька слів щодо принципу *соціальної спрямованості економіки*. Цей конституційний принцип в контексті правового регулювання відносин у сфері економіки означає здійснення державою (зокрема, шляхом встановлення відповідних організаційно-господарських повноважень державних органів, органів місцевого самоврядування, інших уповноважених органів і організацій) у соціально-економічній сфері соціальної політики захисту прав споживачів, політику заробітної плати і доходів населення, політику зайнятості, політику соціального захисту та соціального забезпечення.

Як встановлено ч. 1 ст. 9 ГК України, у сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну) економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому.

Оскільки зазначені принципи є *галузевими*, належними галузі господарського права, ми не включаємо до наведеного переліку такі загальні конституційні принципи українського права, як *верховенство права та законність*, значення яких для господарського права є так само важливим, як і для інших галузей українського права, а тому виділяти їх як галузеві принципи господарського права (навіть з уточненням сфери дії принципу законності «господарська діяльність») навряд чи доцільно.

З приводу віднесення деякими авторами до принципів господарського права принципу свободи договору слід зазначити, що цей принцип має істотні обмеження навіть у цивільних правовідносинах, зокрема, при укладанні публічних договорів, договорів приєднання тощо [16]. ГК України, на відміну від ЦК України, надає перевагу у регулюванні договірних відносин закону, а не договору; для господарських договорів у багатьох випадках характерним є застосування державного замовлення і державного оборонного замовлення, здійснення державних закупівель, а також використання типових і примірних договорів; в господарських відносинах досить важливими є обмеження договірної свободи приписами законодавства про захист економічної конкуренції тощо. Тому переносити принцип договірної свободи, притаманний певним цивільним правовідносинам, на відносини за участю суб'єктів господарювання, на

наш погляд, немає достатніх підстав.

Висновки. На завершення додамо, що викладені в цій статті судження автора щодо переліку основних галузевих принципів господарського права, їх найменування та змісту ґрунтуються на положеннях Конституції України та ГК України. Проблеми, що їх торкається автор, потребують поглибленого теоретичного дослідження з тим, щоб не лише сформулювати певні пропозиції законодавцеві стосовно закріплення принципів господарського права в ГК України та в інших актах господарського законодавства з урахуванням специфіки суспільних відносин, що ними регулюються.

Не можна не погодитися з Г. Л. Знамєнським, який зазначає, що формулювання принципів господарського права відображають основну суть, (ідею) господарського права, що слугує однією з підстав для відмінності його від інших галузей права [10, с. 27].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Талевосян В.С. Об основных принципах социалистического хозяйствования / В.С. Талевосян // Советское государство и право. — 1966. — № 10. — С. 89-92.
2. Хозяйственное право. Общие положения / под ред. В.В. Лаптева. — М.: Наука, 1983. — 287 с.
3. Хозяйственное право: учебник / под ред. В.В. Лаптева. — М.: Юрид. лит., 1983. — 528 с.
4. Советское хозяйственное право / под общ. ред. И.Г. Побирченко. — К.: Вища школа, 1985. — 335 с.
5. Мілаш В.С. Господарське право: курс лекцій: у 2 ч. Ч. 1 / В.С. Мілаш. Х.: Право, 2008. 496 с.
6. Хозяйственное право Украины: учебник / под ред. А.С. Васильева, О.П. Подцерковного. — Х.: ООО «Одиссей», 2005. — 464 с.
7. Щербина В.С. Господарське право України: навч. посібник. — 3-є вид., перероб. і доп. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 392 с.
8. Кравчук С.Й. Господарське законодавство України / С.Й. Кравчук. — Хмельницький: ТУП, 2003. — 222 с.
9. Кравчук С.Й. Господарське право України: навчальний посібник / С.Й. Кравчук. — К.: Коопдор, 2007. — 264 с.
10. Хозяйственное право: учебник / В.К. Мамутов, Г.Л. Зпамепский, К.С. Хахулипа и др.; под ред. Мамутова В.К. К.: Юрипком Интер, 2002. 912 с.
11. Перунова О.М. Підприємницьке (господарське) законодавство: конспект лекцій. — Харків, ХІІАДУ. — 2009.
12. Про зайнятість населення: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5067-VI // Офіційний вісник України. — 2012. — № 63. — Ст. 2565.

13. Система органів державного управління та регулювання в сфері підприємницької діяльності. Монографія / за ред. академіка НАПрН України, доктора юридичних наук В.С. Щербини. — Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. — 228 с.
14. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 7 червня 1996 р. № 236/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 36. — Ст. 164.
15. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11 січня 2001 р. № 2210-III // Офіційний вісник України. — 2001. — № 7. — Ст. 260.
16. Боднар Т.В. Принципы договорного права Украины // Правовая система Украины: история, состояние и перспективы. В пяти томах. — Т. 3. Гражданско-правовые науки. Частное право. — Харьков : «Право», 2011. — С. 306-326.

Щербина В.С.

К вопросу о принципах хозяйственного права.

Аннотация. В статье на основе анализа положений Конституции Украины и Хозяйственного кодекса Украины рассматривается вопрос об определении перечня принципов хозяйственного права и раскрывается их содержание.

Ключевые слова: принципы хозяйствования, принципы предпринимательства, принципы хозяйственного права.

Shcherbyna V.S.

To the question about principles of economic law.

Summary. In the article on the basis of analysis of provisions of Constitution of Ukraine and Economic code of Ukraine a question is examined about the decision of list of principles of economic law and disclosed their content.

Keywords: business principles, principles of enterprise, principles of economic law.

